

Révész László: „A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig”

Akadémiai doktori disszertáció

Szeged

Opponensi vélemény

A disszertáció készítője joggal állapítja meg, hogy az utóbbi évtizedekben a magyarországi régészet – de ez részben Erdélyre is igaz – látványos megújulását nyugtázhatjuk: a 10–11. századi magyar fejedelemség, majd keresztény királyság területéről előkerült sírok és temetők száma megsokszorozódott. (Persze, a nem szakmabeli nem gondolná, sőt sokkolja, hogy egyetlen teljesen feltárt és közzétett erdélyi temető nélkül születtek és születnek meg az Erdély korai történetét tárgyaló szakmunkák, de Erdélyen kívül is csak 30–40 teljesen feltárt temetőre támaszkodhatunk). Az örömdetes gyarapodásból maga a Szerző is jócskán kivette részét, részben ásató régészként, részben kiállítások rendezőjeként, részben egyetemi oktatóként és doktori iskola vezetőjeként, miként tudományos és népszerűsítő kiadványokban egyúttal értelmezte is az újonnan előkerült, vagy ezek fényében át és újra értelmezett, értelmezhető korábbi leletanyagot. E disszertáció nélkül is tudta a történész társadalom, hogy a tárgyalt korszakból belső írott forrásaink nem születtek, vagy ami a szórványos középkori latin historiográfiában ránk maradt, az egyfelől igen kisszámú, másfelől igen nehezen hozható kapcsolatba a régészeti leletanyaggal, ami így egyedülálló és legfontosabb forrásbázisunk.

Valóban, rendelkezésünkre állnak a kalandozásokra vonatkozó nyugati évkönyv bejegyzések, amelyek valóban komoly forrásértékkel bírnak, de a magyar szállásterületről semmit sem szólnak, ráadásul bizonytalan szövegahagyományuk miatt számos félreértésre kínálnak lehetőséget, amint azt legutóbb Bácsatyai Dániel disszertációjában majd könyvében meggyőzően kimutatta. Az írott források között így jószerével az oklevelek hely- és személyneveinek az elemzése maradt, jellemzően nyelvtörténeti módszerekkel, ami azonban éppen a legkorábbi időszakra vonatkozóan nem vezetett, és nem is vezethetett megdönthetetlen eredményekre, a Sarud helynévre vonatkozó magyarázatok jelen

disszertációban olvashatók. Nem érezzük feleslegesnek a sok fenntartás és bizonytalanság hangsúlyozását az opponensi vélemény bevezetőjében, hiszen a disszertáció – rendkívül példamutató módon – éppen a pozitív eredmények mellett éppen a módszertani bizonytalanságokra és az elvégzetlen, még elvégzendő feladatokra hívja fel a figyelmet. Persze, mindnyájan tudjuk, hogy hipotézisek nélkül nem ragadható meg az elmúlt korok valósága, de a munkából éppen az derül ki, hogy ennek veszélyeiről és korlátairól magának a szakmának a művelői is, régészek és történészek egyaránt sokszor megfeledkeztek. Ez a történészekre is igaz, még ha méltatlan is lenne a szakmát általában, és különösen annak két, mára elhunyt óriásának, Györffy György és Kristó Gyula életművét, vonatkozó elméleteiket az újabb régészeti eredményekkel kritikailag szembesíteni és kizárólag lehetséges és tényleges tévedéseikre mutatni rá. Ezt a disszertáció szerzője sem teszi, a történeti forrásokat és azok történeti interpretációit gondosan mérlegeli és a történeti adatok legnagyobb mértékű hasznosítására törekszik.

A történészek részéről a régészeti leletek hasznosításnak igénye érthető, sőt támogatandó, ám úgy tűnik, hogy a kapcsolat fordított irányban még veszélyesebb volt, amikor a régészek próbáltak alkalmazkodni az éppen uralkodnak látszó történeti hipotézisekhez. Mindez a leggyakoribb esetekben az ún. vegyes érvelés alkalmazásához vezetett, aminek gyönyörű példáit nyújtják a tárgyi emlékek és Anonymus gesztájában olvasható földrajzi és nép nevek közötti kapcsolatot rekonstruáló tanulmányok, most csak Gáll Erwin Doboka tanulmányára utalnék – nem véván tudomást a lejegyzés ideje és az események közötti három évszázados hiátusról, illetve az általa említett településeknél talált leletanyag és a történeti mű közötti kapcsolat esetlegességéről.

A szakma egy monumentális, közel 900 oldalas értekezést vehet a kezébe, amelynek eredményei több mint 21 ezer sír számbavételén alapulnak. A történész számára egy izgalmas kézikönyv, amelyben nem csak a régiók szerint csoportosított temetők és leletanyaguk (kerámia, fegyverek, szablyák és kétélű kardok, méltóságjelzők stb.) tekinthető át, hanem a legfontosabb, legtöbbször kritikailag értékelt régészeti szakirodalom, lehetőség szerint a rá vonatkozó írott forrásokkal, ritka esetben a latin nyelvű

forráshivatkozásokkal és történelmi munkákkal. A legutóbbi történelmi-régész vitában a Kristó Gyula által hiányolt datálási pontosság és kritika ezekben a leírásokban maximálisan érvényesül.

Persze, ha a régész azt hiszi, hogy a latin források datálásával és forrásértével kapcsolatban nincsenek problémák, hiszen az közel ezer oldal a régészeti anyagról és értelmezéséről szól, kellemes csalódást kell okoznunk. Ez különösen igaz a magyarokkal legkorábban kapcsolatba hozható nyugati évkönyvekkel. Ezeknek a súlya éppen azóta növekedett meg, hogy a hazai régész és történelmtársadalom egyre inkább elképzelhetően tartja a magyarok egyes csoportjainak 896 előtti Kárpát-medencei jelenlétét, akár időleges vagy tartós megtelepedését, nem is beszélve az onгур népelemek itteni feltételezett jelenlétéről.

Nem véletlen, hogy a magyarok (itt Ungri) 862-es említése korán a viták keresztűzébe került, egyszerűen azért mert szinte egy mondatban említi a pusztító dánokat, normannokat és a magyarokat. A vonatkozó forráshely a Saint Bertin-i (tévesen Bertincourt-i) évkönyvben olvasható, s a hely forrásértékével értelemszerűen csak a magyar kutatók foglalkoztak, a külföldiek számára eddig érdektelen maradt. Meglepő módon legutóbb, 2005-ben Kristó Gyula volt az, aki a forrás fordításának közzétételkor a lehetséges filológiai vitákra nem tett utalást, noha azokat Makk Ferenc már 1998-ban összefoglalta. (Arról nem is beszélve, hogy a 2005-ös fordító éppen a kritikus ponton félreérti és félrefordítja a forrást). Tudjuk, hogy az évkönyv kéziratát Saint Bertinben csak megtalálták, de nem ott írták. Felmerült, hogy a 862. év esetében nem számolhatunk-e későbbi betoldással az évenkénti kalandozások megindulása utáni évtizedekből. Persze, mivel az „Ungri” elnevezésre ez a legrégebbi évkönyves forrásunk, az egyértelműen sosem lesz tisztázható a felmerült gyanú alól. Annyi kiegészítés tehető, hogy a magyarok „ismeretlensége” keleti-frank-bajor területen a 860-as évektől megkérdőjelezhető, s nagyon könnyen lehet, hogy évtizedekkel korábban már megfordultak a birodalom határán fizetett segédhadként, anélkül, hogy valamelyik annalista lejegyezte volna. Persze, még mindig óvatosságra int, hogy Szovák Kornél legutóbb 2015-ben is felemlgette a forrás lehetséges, talán 915. évi kalandozó hadjáratához való átdatálásának lehetőségét.

Ha a szöveg legújabb kiadójának Janet Nelsonnak igaza van, akkor Prudentius, Troyes püspökének 861-es halála után Hincmar reimsi érsek 863-tól vezeti a bejegyzéseket, egészen 882-ig, talán 862-re visszamenőleg is. Prudentius halála után ugyanis a kézirat visszakerült a királyi udvarba, ahonnan Hincmar azt valamikor 861 és 866 között kapja meg és lát hozzá a folytatáshoz. Jean Bolland könyvtárában a 17. században volt még az évkönyveknek egy 863-ig terjedő kézírata, ami nyilván az évkönyvírók személyében bekövetkezett váltást jelezheti. Hincmar egyébként, amellet hogy tiszteletben tartotta Prudentius szövegét, olykor-olykor nem riadt vissza az interpolációktól, amire szintén Janet Nelson hoz példákat. Bárki is volt a magyarokra vonatkozó rész szerzője, annak lejegyzésére mindenképpen az évkönyv folytatójának személyében beálló váltás körüli időszakban kerülhetett sor.

A kérdést legutóbb vizsgáló Richard Corradini szerint is mindaddig, amíg a magyarok leginkább a frankok szövetséges segédcsapataiként jelentek meg, nem keltettek túl nagy érdeklődést, s még a Fuldai évkönyvek is hallgat róluk 892-ig. Érvelését megerősíti Heinz Dopsch, aki éppen az „Annales Bertiniani” kapcsán utal arra, hogy Karlmann 861-ben éppen a morva Rastislavval szövetekezett apja, Német Lajos ellen. Könnyen lehet, bár forrásunk nincs rá, hogy a morvák oldalán magyarok is megjelentek a harcokban, amire – nyilván neheztelően – felfigyeltek a birodalomban is. Ráadásul az évkönyvnek tudomása van a Rastislav-féle szövetségről.

Ezt követi majd az „Ungari” használatával 889-es évnél Regino jól ismert passzusa. Ezzel kapcsolatban sem árt utalni arra, hogy Regino részéről messzemenőig tudatos, sőt tendenciózus a birodalmat sújtó szerencsétlenség egyetlen évhez kötése, számos eseten az eseményeket egy évhez csoportosítja, s szó sincsen Reginó részéről félreértésről. 888-ban ugyanis az általa is meggyászolt utolsó Karoling császár, az egyébként már trónjától megfosztott III. Kövér Károly halála következett be, ami után leírása szerint „elszabadult a pokol”, újabb pusztító rablóhordák törtek a birodalomra, s a magyaroknak a krónikába való bevezetése is ide kívánczozott.

Még izgalmasabb a következő sokat idézett adat a salzburgi évkönyvben 881-re, ami ráadásul Bécs, a kabarok, sőt a regnum Teutonicorum legkorábbi említése (itt 22. old.). Újabban Szántó Richárd nézett utána a Salzburgi évkönyvben leírt napfogyatkozásnak, ami 881 augusztusában valóban megtörtént, de nem a szövegben leírt napszakban. Ezzel szemben a leírás pontosan illik a 891. augusztus 8-i napfogyatkozásra, ami erről a vidékről jól látható volt. Régész szemmel nézve az egyetlen évtized elhanyagolható, de a történeti kronológia szempontjából van jelentősége, hiszen így a 890-es évek politika történetéhez sokkal jobban kapcsolható a leírt harci események.

A disszertáció által követett módszer: először számba venni és értékelni a leleteket, majd ezt követően elméleti keretbe állítani azokat, követendő és megszívlelendő. A 10. századi magyar politika történet megannyi megválaszolandó kérdéshez közelebb kerülünk. Ilyen többek között a kalandozásokban részt vevő törzsek és a törzsszövetség kapcsolata. (További következtetésként a nyugati szakirodalomban még mindig előforduló, több tízezres kalandozó seregek képével is le kell számolni a temetők nagysága alapján). Az olyan régiók, ahol a sírokban alig vagy egyáltalán nem találunk pénzleleteket, joggal tételezhető fel, hogy nem részesedtek a kalandozások révén megszerezhető zsákmányból, s következésképpen nem is vettek részt abban. Nyilvánvalónak tűnik, hogy a törzsek és következésképpen szállásterületeik nem arányosan vették ki részüket a hadjáratokból, aminek jól kitapintható következményei lettek. A jelenlegi történetírásban Zsoldos Attila képviseli leghatározottabban a nézetet, hogy az I. Istvánnal dacoló 11. század elejei hatalmasok vagyona és tekintélye korábbi, vélhetően a kalandozások során megalapozott törzsfői hatalmukon alapult, s ebből következően törzsi alapon szerveződhetek maguk a hadjáratok is. Jelen disszertáció táblázataiban bemutatott leletanyag jó áttekintést kínál az egyes régiók részesedéséről a kalandozások gazdagságából.

Az írott források és a leletanyag közötti kapcsolatot illusztráló munkamódszerét és mértéktartó következtetéseit jól mutatja a százdi alapítólevélben (1067) említett besenyő sírok és a kemeji részek leletanyagának szembesítése. Ez lenne annak példája, amikor „egy egykorú írott forrássegítségével azonosítani lehetne egy régészeti lelőhelyet”, de a jelenleg rendelkezésre álló leletek a jogos kutatói következtetést azonban nem erősítették meg. Pedig nyilvánvalóan az oklevél fogalmazója, de még Tonuzóba besenyői kapcsán az 1200 körüli történetíró, Anonymus sem tévedett, a maguk korábban

létező hagyomány, beszélő helynevek alapján írta le a helyet, amiből azonban nem következik, hogy évszázadokkal korábban ugyanaz a népcsoport élt ott. Hasonló a helyzet olyan további ikonikus helynevekkel, mint Fehéregyháza vagy a dolgozatban is részletesebb tárgyalt Taksony, mint Levente biztos és Taksony fejedelem feltételezett temetkezési helye (itt 549–551. old.). Bizonyos, hogy a 11. századi hazai hagyományban, és a fejedelmi uralkodói listákban élt Taksony emlékezete, s nyilván nem alaptalanul hozták kapcsolatba a nevét viselő falvakkal. Annak azonban, hogy sírja körül pogány emlékhely és élő hagyomány bontakozott volna ki, semmi bizonyíték, miként általában a történeti-néprajzi irodalomban mindmáig a legélesebb határvonal a lejegyzett középkori hagyományok valóságtartalmának a megítélésben húzódik. (vö. Fehéregyházának volt valós koraközépkori hagyománya, de Árpád oda temetése már másodlagos hagyomány lehet). A gyakori bizonyító érv, miszerint valami az ősgesztában is szerepelhetett, nem jelent többet, minthogy az első hazai krónikaszerkesztésben is helyet kaphatott, aminek az 1000. év előtti hagyományokhoz való kapcsolata semmivel sem erősebb, mint a későbbi krónika szerkesztéseké, s a nevében szereplő „ős” jelző igencsak félrevezető. Ezzel egybevág a disszertáció szerzőjének véleménye, miszerint a „régészeti leletek a Dunamelléki síkságon nem jelzik fejedelmi szálláshely létét”. Hasonló alapossggal keresi Ajtony kíséretének, a Gyulák központjának vagy az Abák kabarjainak temetőit, a korai bizánci térítés és politikai kapcsolatok emlékeit. Szerencsére a szerzőt az írott forrásokkal való szembesítés problémái nem vezették olyan radikális, az írott forrásokkal teljesen leszámoló következtetésre, mint legutóbb Berend Nórát, de a leletek hiánya, illetve a meglévők értelmezésének a bizonytalansága arra figyelmeztet, hogy ezekről a korai uralmi központokról más rendszerben kell gondolkodnunk, mint eddig tettük. A megoldáshoz valóban a disszertáció szerzője által kijelölt úton juthatunk közelebb, hiszen a régiókban és tájegységekben való megközelítés jogosságát jelen disszertáció messzemenőig igazolta. A megközelítés jogosságát szépen mutatja Romhányi Beatrixnek a 9–10. századi Kárpát-medencei térszervezését, népességsűrűsödést tárgyaló írása, amelyben a kereskedelmi, így sóútak, hadi- kereskedelmi utak településszerkezetet formáló tartós hatásáról írt, s mely szempont jelen értekezésben is jelentkezik (363. old.).

A dolgozat számos történeti probléma tovább gondolásához nyújt nélkülözhetetlen forrásbázist, mint például a magyarországi dukátusok lehetséges 10. századi előzményeinek a megítéléséhez, a Duna-Tisza közti bolgár felségterület lehetséges északi határának kérdéséhez, vagy éppen az ún. nyitrai fejedelemség fantomjával való leszámoláshoz. Az ez utóbbihoz írott forrás bizonyítékot szolgáló Lengyel-magyar krónika kritikai elemzésével a magyarországi szakirodalom, legutóbb éppen Csákó Judit munkájával, szerencsére már a Szerző rendelkezésre állt, amit teljes mértékben fel is használt (itt 459–463. old.).

Összességében Révész László disszertációját a történész szakma, nem is beszélve az olyan részdiszciplínákról, mint a hadtörténet, régóra várta, és határozottan kijelenthető, hogy a következő évtizedekben a 10–11. századi Kárpát-medence történeti rekonstrukciójához alpműként fog szolgálni. Adatgyűjtésében, alaposságában, mértéktartó következtetéseivel, a korábbi régészeti szakirodalom szinte teljességre törekvő áttekintésével a legnagyobb mértékben bizonyította, hogy dolgozata a doktori dolgozatokkal szemben támasztott előírásoknak maximálisan megfelel és méltó az akadémiai doktori cím odaítélését hivatott vitára bocsátásra. Záró megjegyzésként csak annyit említünk, hogy az értekezés nem könnyű olvasmány, s ha a külső szemlélő csak arra lenne kíváncsi, hogy hányan voltak, milyen etnikumúak és nyelvűek voltak a medence lakói a 10. században, csalódni fog. Patrick Geary mondta el, hogy miután elvégezték két 6. századi longobárd temető genetikai vizsgálatát, a riporterek azt kérdezték, meg lehet-e tudni belőle a Római Birodalom bukásának okát, majd a nemleges választ hallva, csalódva távoztak. Mi most nyugodtan maradhatunk.

Budapest, 2019. július 30.

Dr. Veszprémy László DSc